

УДК 94

Кучменко Е. М.

ІСТОРІЯ ХХ СТОЛІТТЯ: УРОКИ І ПРОБЛЕМИ (історіографічний огляд)

У статті висвітлено історіографію щодо особливостей та оцінки історичної складової у ХХ ст., значення історичних процесів цього століття для подальшого цивілізаційного розвитку людства.

Ключові слова: історіографія, соціальні трансформації, тоталітаризм, історія України.

Початок ХХІ ст. позначився пошуками щодо особливостей формування історичного підґрунтя для нового витка розвитку сучасної цивілізації. Це правильно, адже без знання минулого неможливо передбачити майбутнє. Історики багатьох країн і досі підбивають підсумки ХХ ст. Не становить винятку й українська історична думка. Науковці різного спрямування та переконання прагнуть ввести ХХ ст. у контекст історії людства в цілому, розкрити його неповторні риси й особливості.

На міжнародному Конгресі істориків, який відбувався в Осло влітку 2000 р., тема осмислення історичних та історіографічних наслідків ХХ ст. посідала фактично провідне місце. Аналіз висновків конгресу та численної літератури, яку видано в усьому світі, порушив достатньо проблем для роздумів. Для одних ХХ ст. було гігантським злетом людської думки та досягнень; для інших – найжахливішим й екстремістським століттям у світовій історії. Підстави для таких протилежних висновків дають не тільки різні позиції і погляди істориків, а й передовсім сама історія ХХ ст.

Будь-яку подію сучасники вважають значущішою за попередні. Люди, які жили у ХХ ст., сприймали його емоційніше, ніж історію минулих епох, оскільки вони самі були учасниками і свідками багатьох подій. У цьому сенсі суб'єктивізм істориків та представників інших галузей знань проявляється більше порівняно з тими істориками, які вивчають античність, середньовіччя чи нову історію до початку ХХ ст.

В оцінці ХХ ст. надзвичайно важливі точка відліку й основні чинники порівняння з іншими

епохами. Ті автори, які оперують даними про розвиток науки, техніки і технологій, без сумніву, мають рацію, коли із захопленням розповідають про минуле століття. Але інші починають підраховувати кількість убитих і загиблих, порівнюючи масштаби репресій та ступінь насилля. Мабуть, вони, зі свого боку, мають право називати ХХ ст. «злочинним» і «негідним».

З точки зору історії, ХХ ст., як і будь-яке інше, було настільки багатофакторним, що можливі найрізноманітніші підходи до його вивчення. Свідченням слугує тематична багатоплановість книжок, які вже побачили світ і присвячені цьому століттю.

Автори деяких праць акцентують на соціальних чи політичних чинниках; інших цікавлять насамперед проблеми економіки; чимало літератури присвячено й історії культури, мистецтва та духовному життю в цілому.

Тривалий час історичну науку в радянській Україні розглядали в контексті лише однієї, марксистської, теорії, що передбачало постійний пошук основної закономірності і провідної причини усіх процесів.

Справді, марксизм з часу свого виникнення претендував на розкриття цілісності нашого світу, універсальне пояснення процесів і подій. Але вже тоді численні дослідження давали підстави говорити про світ як поєднання не тільки багатьох фактів, а і їх тлумачень.

Сьогодні переважна більшість істориків нашої країни, зокрема тих, хто досліджує історію ХХ ст., є прихильниками багатофакторного підходу; вони припинили вбачати в історії минулого століття тільки зіткнення «головних супереч-

ностей», шукати «основне» пояснення певних явищ.

Лише на підставі багатofакторного підходу можна реально зрозуміти і пояснити увесь складний та різноманітний світ подій і процесів XX ст. Серед методів чи теоретичних побудов знаходять своє місце і теорія цивілізацій А. Тойнбі, і різноманітні варіанти теорії модернізації та економічного зростання, і підходи до історії М. Вебера, її ідеї та методи марксизму, і культурологічні та філософські теорії Дюркгейма, Гайдеггера й багатьох інших.

Методологічна «єдність» нині постає у вітчизняній науці як єдність багатоманітності, сукупність плюралістичного пояснення історії. В Україні сьогодні також актуальна дискусія про роль самого історика у розкритті і поясненні минушини. Англійський дослідник Е. Карр колись зауважив, що «історій стільки, скільки істориків». Зрозуміло, що це, мабуть, крайнощі, які дають привід для тотальної релятивізації історії, однак те, що особистість самого історика, його ідейні установки, політичний і моральний вибір, смаки, характер, уподобання впливають значною мірою на відбір ним фактів та їх інтерпретацію, не породжує сумнівів.

Аналізуючи вже зроблене в українській історичній науці для вивчення історії XX ст. (а зробити ще варто дуже багато), можна одночасно виявити суперечливість процесів, які відбуваються. З одного боку, помітна (особливо у молодого покоління) тенденція саме до багатofакторного розуміння та пояснення явищ і подій, а з іншого – й досі існує прихильність до стереотипної періодизації, звичних схем, які тривалий час переважали у науковій літературі й підручниках для середньої та вищої школи. Україна не виняток. Така сама ситуація й у російській історичній науці.

Очевидна і природна відмова істориків від марксистських парадигм інколи спричинює втрату інтересу до соціально-економічної історії та нехтування провідними причинно-наслідковими зв'язками, детермінованістю процесів і явищ. Наративні методи у багатьох випадках явно превалюють над синтезом, і цим можна пояснити неоднозначність в оцінках і судженнях, бажання тотально переглянути попередні оцінки, а також зневагу до компаративістських методів та прийомів.

З урахуванням усього сказаного здається, що в аналізі важливих подій та явищ XX ст. можна розкрити і пояснити ті загальні суперечності, ті «наскрізні» чинники, які були більшою чи меншою мірою характерні для різних періодів і регіонів упродовж усього XX ст. Також відомо, що наймасштабніші зміни у підході до історії відбулися за останні десятиліття під

час вивчення античності, середньовіччя та раннього нового часу. Ці процеси наприкінці 80-х й особливо у 90-ті рр. проявилися і в українській історіографії.

Різні підходи до висвітлення соціальної історії, які зумовили фактично «нову соціальну історію», формування інтелектуальної історії, абсолютно невідомі до того ракурсу досліджень теми «індивід і суспільство», сприяли появі нового тлумачення історичної антропології чи проблеми «людина в історії», посиленню уваги до компаративістських студій, гендерної проблематики. Усе це, як і багато іншого, в історіографії найбільше розроблено на матеріалі античності й середньовіччя. Тому одне з важливих завдань української історичної науки полягає у тому, щоб використати ці методи і методики для дослідження історії XX ст. Така тенденція помітна й у світовій науці, що засвідчують публікації, а також тематика наукових конференцій і круглих столів.

XX ст. запропонувало світові чимало моделей суспільного розвитку і спроб їх реалізації. Найпотужніше протистояння відбувалося між соціалістичною і ліберальною моделями у їх розмаїтті та модифікації. Історики багатьох країн зараз беруть участь у дискусії про сенс і перспективу цих моделей.

На зламі століть в Україні уже було видано значну кількість дослідницьких праць і підручників з історії XX ст. Більшість із них стосується історії радянської України. Для українських істориків залишається обов'язковим завданням створити на основі величезного масиву невідомих раніше документів, зокрема й архівних праць, нові дослідження, які висвітлювали б складний і драматичний шлях України у XX ст. Для багатьох дослідників стає все очевиднішим, що реальним початком століття можна вважати Першу світову війну, коли розпочався новий етап світового розвитку. Але історики по-різному оцінюють події 1917 р., 1920–1930 рр., початкового періоду Другої світової війни, виникнення «холодної війни», діяльності М. Хрущова, перебудови тощо.

Проте не менш важливим залишається завдання ввести історію України до світового контексту, проаналізувати особливості українського розвитку в тісному взаємозв'язку з тим, що відбувалося у країнах Європи, у США й на інших континентах. Серед комплексних праць українських істориків, які висвітлюють історію XX ст. і місце України в глобальних процесах, варто виокремити такі: «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти» [10], «Історія міжнародних відносин першої половини XX ст. (історико-політичне есе)» [4], «Україна в Європі: контекст міжнарод-

них відносин» [9] та ін. Автори цих досліджень аналізують важливі проблеми, які стали визначальними для ХХ ст. Особливість названих праць полягає у тому, що в них висловлено різні погляди й оцінки. Такий підхід відповідає сучасним тенденціям щодо методології й методів досліджень. Яскравий приклад – аналіз проблеми тоталітаризму і соціальних аспектів революцій та реформ. Відомо, що останнім часом світові історики ведуть жваві дискусії про суть, витoki й особливості тоталітарних режимів. Ці дискусії отримали новий імпульс після опублікування у Франції, а потім й у багатьох інших країнах «Чорної книги комунізму», яка спричинила різку критику не тільки у науковій, а й у суспільно-політичній літературі. Основним об'єктом критики став вступ до книги С. Куртуа, в якому відомий французький історик стверджував, що панування «комунізму» у деяких країнах призвело до серйозніших жертв, ніж терористична диктатура нацизму. Цей аргумент, який дуже часто використовують некоректно, заперечила більшість істориків, котрі закликали до глибшого аналізу соціальних, історичних і економічних основ тоталітарних режимів. Результатом критики стало видання 2000 р. у Франції нової книги – «Комунізм ХХ століття», яку можна справедливо розглядати як відповідь групи істориків «лівого» спрямування на позицію Куртуа та його прихильників.

Не висвітлюючи докладно аргументи кожної зі сторін, зауважимо лише, що обидві книжки спонукали до широкої дискусії про роль комунізму в історії ХХ ст., сутність і особливості тоталітаризму. Як відомо, у світовій історіографії та політології існують і скептичні оцінки щодо коректності самого поняття «тоталітаризм» і його тлумачення. Дослідник В. Дам'є [2] пропонує своє розуміння проблеми. На його думку, риси тоталітаризму притаманні кожній державі і статичній системі, зокрема й ліберально-демократичним режимам. Зрозуміло, таке тлумачення дискусійне, але, без сумніву, воно стимулює обговорення цієї непростой і суперечливої проблеми історії ХХ ст.

Я. Драбкін [3] певною мірою продовжує дискусії, які стосуються проблем демократії і тоталітаризму, революцій і реформ. Автор робить спробу усвідомити сутність і наслідки марксистської схеми суспільної перебудови у контексті зв'язку соціальних революцій і реформ. Драбкін тривалий час вивчав цю модель розвитку і висловив думку про значення «Марксового суспільного проекту», його «про» і «контра», причини невдач. На думку російського науковця, світ і надалі потребуватиме «соціалістичної моделі у зміненому, трансформованому та синтезованому вигляді».

Інша ключова проблема ХХ ст. стосується війни і миру. Зазначимо, що жодне з попередніх століть не мало таких руйнівних тотальних зіткнень, якими були Перша та Друга світові війни. І річ не тільки у мільйонах жертв і руйнувань, а й у їхніх наслідках для світової історії. Упродовж останніх років історики зробили дуже багато у дослідженні причин та результатів Першої світової війни. Особливе значення має органічний взаємозв'язок війни і російської революції, той самий взаємозв'язок, який протягом багатьох десятиліть ставили під сумнів представники радянської історіографії.

У фундаментальних працях, виданих нещодавно у Росії, Україні та в інших країнах, чимало проблем історії Першої світової війни порушено по-новому. У науковий обіг уже введено сотні нових документів й архівних матеріалів. Зокрема, О. Уткін [11] ознайомлює читача з деякими питаннями, які сьогодні обговорюють у вітчизняній і світовій історіографії.

Значно більше труднощів породжує історія Другої світової війни, особливо її початковий етап. У сучасній світовій і особливо вітчизняній історіографії тривають дискусії щодо радянської політики у 1939–1941 рр. Суперечки часто набувають більшої гостроти, ніж цього потребують звичайні наукові розходження. І цьому є пояснення. По-перше, події 1939–1940 рр. стали символом розриву з минулим, вони перетворилися на міфологію, навколо якої стикаються розуміння патріотизму й інтернаціоналізму, проблеми спадковості у зовнішній політиці. По-друге, ситуацію ускладнюють книги В. Суворова, які виходять мільйонними накладками і стають причиною протистояння в історичній науці та суспільній думці. По-третє, до згаданих проблем слід додати сучасну позицію наших колег у пострадянських країнах і країнах колишньої соціалістичної співдружності. Гострі дискусії навколо російськомовного населення у країнах Балтії, України і жорсткі вимоги національно налаштованих кіл у цих державах до російських вчених і влади визнати факти радянської окупації, до того ж не тільки щодо 1939–1941 рр., а й майже до 1990 р., – все це посилює суперечності між істориками. По-четверте, варто констатувати, що, на жаль, інколи помітна ідеологічна нетерпимість до інших поглядів і переконань.

Російський дослідник О. Ржешевський [7] досліджує та інтерпретує події довоєнних років і частково періоду війни, намагаючись проаналізувати позиції різних країн і СРСР в означений період. Водночас А. Чубар'ян [12], досліджуючи історію ХХ ст., по-своєму інтерпретує події 1939–1941 рр., що певною мірою ознайомлює читача з тими проблемами, з приводу яких то-

чаться дискусії. Він намагається висвітлити історію із загальноцивілізаційних позицій. Для сучасних дослідників ХХ ст. цікаві проблеми миру, пацифізму і ненасилля. Такі теми довго перебували під частковою забороною, їх засуджували як прояв «абстрактного» пацифізму. Так, Т. Павлова [5] у своїх дослідженнях з цієї проблеми висвітлює питання миротворчості і ненасилля, актуальні у сучасній історіографії.

Чимало праць аналізують історію окремих континентів. У полі зору опиняються Латинська Америка, Африка і Європа. Розглядаючи європейські проблеми, потрібно мати на увазі: незважаючи ні на що, Європа й у ХХ ст. на багатьох континентах «замовляла музику». Соціальні процеси століття, зіткнення тоталітаризму і демократії, світові війни і «холодна війна», виникнення і крах комуністичних режимів – усе це або визначало Європа, або було пов'язано з нею. Стара європейська культура та її нові віяння (модернізм, авангард, абстракціонізм) впливали на уяву світову культуру.

Один із найважливіших наслідків ХХ ст. – крах колоніальної системи – став результатом двох паралельних процесів: національно-визвольних рухів і кардинальних змін у європейських метрополіях. Не варто забувати і того, що європейська історична наука була тим середовищем, в якому виникли й успішно розвиваються нові тенденції у світовій історіографії. Усе це змушує приділяти значну увагу європейській історії, бачити в ній один із ключових моментів розвитку світу у ХХ ст.

Одна з особливостей світової історії полягає у взаємодії Сходу і Заходу. Московський дослідник Л. Васильєв [1] вивчає Схід у ХХ ст. з його неповторними цивілізаціями, культурами та релігіями. Дуже важливо розкрити, які з рис сучасного Сходу нав'язані традицією та історією, а що виявилось феноменом новітньої історії. На нашу думку, обидва ці процеси ставлять запитання про перспективи майбутнього розвитку, складності і суперечності, розриви і поєднання у ХХІ ст.

Заслуговує на серйозну увагу історичний аналіз таких великих країн, як США і Росія. Їхній розвиток у ХХ ст. був різним і за змістом

змін, і за наслідками. На міжнародному конгресі в Осло 2000 р. під час завершальної дискусії один із ведучих, директор Нобелівського інституту, поставив запитання: чи було ХХ ст. американським і якщо так, то у чому це проявилось та які критерії визначення впливу тієї чи іншої країни на хід світового розвитку. Американці, без сумніву, зробили потужний ривок в економіці, у технологічному поступі. США стали справді найсильнішою військовою державою століття [6; 8; 13]. Витвори масової американської культури заповнили різні країни і континенти. Проте, мабуть, неможливо дати відповідь на запитання «Кому належало століття?» без ретельної уваги і до інших чинників світового розвитку – соціальних трансформацій, визвольних рухів, глибоких змін у галузі культури і мистецтва, у способі життя, релігійних уявленнях тощо. І тоді відповіді на запитання «Кому належало століття?» стануть складнішими й неоднозначними.

Історія складається із загального і часткового, цілого й одиничного, із глобальних процесів і повсякденного життя, із проривів, новацій і розривів. У такій системі координат для аналізу причин і наслідків потрібний синтез усіх цих факторів, а інколи, здавалося б, одиничне явище набуває «знакових» рис, змінює соціальне життя чи ментальність, мораль та уявлення цілих поколінь, багатьох країн і народів.

Нарешті, остання велика тема – доля України у ХХ ст. Мабуть, ще не настав час для остаточного висновку. Відбувається складний процес вивчення нових документів, передусім архівних, але найголовніше – історики напрацьовують нові концептуальні підходи, намагаються дати оцінку революціям 1917 р., процесам 1920–1930 рр., спробам економічних реформ у 1950–1960 рр. та їх невдачі, еволюції і стагнації політичної системи, сутності і наслідкам «перебудови», ідеологічним питанням щодо заходу і сходу України, місце України в глобальному просторі.

Отже, з огляду на перехідний період в історіографії всесвітньої історії багато праць, присвячених розгляду ХХ ст., мають переважно описово-фактографічний характер, залишаючи основу для майбутніх аналітичних досліджень.

Список літератури

1. Васильєв Л. С. Восток в ХХ веке / Л. С. Васильєв // Мир в ХХ веке / под ред. А. О. Чубарьяна. – М. : Наука, 2001. – С. 360–411.
2. Дамье В. К характеристике «советского» строя / В. Дамье // Пролетарская трибуна. – 1995. – № 1. – С. 6–8; Дамье В. Тоталитарные тенденции в ХХ веке / В. Дамье // Мир в ХХ веке / под ред. А. О. Чубарьяна. – М. : Наука, 2001. – С. 53–105.
3. Драбкин Я. Проблемы и легенды в историографии германской революции, 1918–1919 / Я. Драбкин. – М. : Наука, 1990. – 324 с.
4. Кучменко Е. М. Історія міжнародних відносин першої половини ХХ ст. (історико-політичне есе) / Е. М. Кучменко, Б. А. Кучменко. – К. : ІПК ДСЗУ, 2007. – Ч. 1. – 369 с. ; Ч. 2. – 368 с.
5. Павлова Т. А. Миротворчество и пацифизм. Становление культуры мира / Т. А. Павлова // Мир в ХХ веке / под ред. А. О. Чубарьяна. – М. : Наука, 2001. – С. 150–180.
6. Парканский А. Б. Экономическая позиция США в многополярном мире на пороге ХХІ в. / А. Б. Парканский // США. Экономика, политика, идеология. – 1998. – № 9. – С. 6–26.

7. Ржешевский О. А. Война и дипломатия. Документы, комментарии (1941–1942) / О. А. Ржешевский. – М. : Наука, 1997. – 312 с.
8. Сивачев Н. В. Новейшая история США / Н. В. Сивачев, Е. Ф. Язьков. – М. : Высшая школа, 1980. – 209 с.
9. Україна в Європі : контекст міжнародних відносин / за ред. А. І. Кудряченка. – К. : Фенікс, 2011. – 632 с.
10. Україна в сучасному геополітичному просторі : теоретичний і прикладний аспекти / за ред. Ф. М. Рудича. – К. : МАУП, 2002. – 488 с.
11. Уткин А. И. Первая мировая война / А. И. Уткин // Мир в XX веке / под ред. А. О. Чубарьяна. – М. : Наука, 2001. – С. 181–222.
12. Чубарьян А. О. Европа в XX веке / А. О. Чубарьян // Мир в XX веке / под ред. А. О. Чубарьяна. – М. : Наука, 2001. – С. 261–296.
13. Puth R. C. American History / R. C. Puth. – Chicago : Chicago University Press, 1988. – P. 374.

E. Kuchmenko

HISTORY OF THE TWENTIETH CENTURY: LESSONS AND PROBLEMS (a historiographic review)

The article discusses the historiography of features and evaluations of a historical component in the twentieth century, and the significance of the historical processes of this century for the further developments of humanity.

Keywords: historiography, social transformations, totalitarianism, history of Ukraine.

Матеріал надійшов 13.04.2012